

Research Paper

The security efforts of the spy agency and the espionage system in stability and continuation of Masoud Ghaznavi's government based on the history of Beyhaqi

Marjan Badiie Azandahi ^{a*}, Rasool Afzali ^b, Jahangir Moini Alamdari ^c, Atefeh golfeshan ^d

^a. (Corresponding Author) Department of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: mbadiie@ut.ac.ir

^b. Department of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: rafzali@ut.ac.ir

^c. Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: jalamdari@ut.ac.ir

^d. Department of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: golfeshan.a@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Keywords:

Ghaznavid Government,
Beyhaqi History,
Espionage,
Security,
Sultan Masoud.

Received:
xx March 2022

Received in revised form:
xx June 2022

Accepted:
xx August 2022

pp. x-xx

ABSTRACT

In political geography, establishing "security" is one of the main elements in maintaining sovereignty and exercising government power. This political concept is a determinant of the power of a government and a sign of the stability and strength of its sovereignty. Indeed, one of the tools of the governments' cross-border power is the security function of the spy system because the power, security, and interests of a government are not provided only within its borders but include a territory without borders. The key question of the present article is the importance and security function of the espionage system and its place in the continuity of Sultan Masoud Ghaznavi's government. This research has been done using a descriptive-analytical method and a qualitative method with reference to historical sources, especially the history of Beyhaqi. The results lead us to the influence of espionage in the foundations of the Ghaznavid government so that the continuation of political life and the increase in the security and power of Sultan Masoud Ghaznavi's government depended greatly on Monhian and his spies. Since Beyhaqi is aware of all the letters due to his proximity to power and his presence in the Court of Letters and recorded most of them in his history, it can be well understood that in many important government issues and country decisions, traces of secret agents and spies' letters are used to maintain security of internal and external borders of Sultan Masoud Ghaznavi's government territory.

Citation: Badiie Azandahi, M., Afzali, R., Moini Alamdari, J., & golfeshan, A. (2024). The security efforts of the spy agency and the espionage system in stability and continuation of Masoud Ghaznavi's government based on the history of Beyhaqi. *Human Geography Research Quarterly*,

10 (1), 1-27.

E:
Ir

<http://doi.org/>

Publisher: University of Tehran Press

maintaining sovereignty and exercising government power. This political concept is a determinant of the power of a government and a sign of the stability and strength of its rule. In fact, one of the tools of the governments' cross-border power is the security function of the spy system. Because the power, security, and interests of a government are not provided only within its borders but include a territory without borders. The news system or spy system is not new and a product of modern governments, but it has a long history of human history. The espionage system was very widespread in Iranian governments before and after Islam. The position of spy and informant in Iran's government can be well understood in the histories left from the past. Investigating the espionage system and its role in the governance and security of the Ghaznavid government as one of the governments formed in Iran with a vast and heterogeneous territory in which there has been a lot of internal and external espionage activity, is the main topic of this article. The key question of the present article is:

-What is the importance and security function of the espionage system, and what is its place in the continuity of Masoud Ghaznavi's government? Also, how did the ups and downs of the Ghaznavid government and its security depend on intelligence?

The purpose of this article is to discuss how to use spies and their decisive influence on the security and political decisions of Sultan Masoud inside and outside the geographical territory of the government, which covers Khwarezm to Rey.

Methodology

The current research is based on the complex espionage system in the Ghaznavid government and the rulers' need for spies' information and news. This type of historical research has been written using a descriptive-analytical method and a qualitative method concerning historical sources, especially the history of Beyhaqi.

Results and discussion

In all governments, considering the types of threats they face, it is always necessary to obtain internal and external news for the stability and continuity of the government and the country and to maintain internal and external security, especially during internal or external wars. All these points, in addition to mistrust and skepticism towards government agents and not being sure of the rebellion of subordinates, are also important factors of the need to know about secret news and assigning spies. This breaks the borders and is beyond the boundaries of territories and governments. Since Beyhaqi himself was one of the political agents of the Ghaznavid court and worked in the critical point of this government, namely Diwan Rasail. He has complete access to secret correspondences and letters of spies and the Sultan and courtiers' answers. By bringing these writings into his history, he introduces us to the espionage apparatus and its role and importance in expanding security and stabilizing the Ghaznavid government, especially during the time of Sultan Masoud. In the past, more security means the security of the Sultan's person and his sovereignty. In Ghaznavid's rule, due to the lack of trust and sense of insecurity that had taken root in all parts of the court and government, it was inevitable to expand the espionage system in order to increase the security of the Sultan and the durability of his rule. Perhaps the main reason for the rise and fall of the Ghaznavid's cannot be considered to rely on its espionage system, but this complex and large system was not ineffective in stabilizing the security and government, especially the government of Masoud, and even in his defeat of the Seljuqs and the fall of the Ghaznavid government.

Conclusion

The current research is based on the complex espionage system in the Ghaznavid government and the rulers' need for spies' information and news. The results of the current research lead us to the influence of espionage in the course of the Ghaznavid government, so the continuation of political life and increasing the security and power of Sultan Masoud's government depends a lot on Menhian and his spies. The most

important reasons for Sultan Masoud's use of spies are Masoud's skepticism towards his father and his lack of safety for his life. The division in the Ghaznavid government system between the Mahmudites and the Masoudites was the cause of mistrust and the assigning of spies to each other. In general, the role and security function of spies and menhians is essential for forming Massoud's government and its stabilization. Perhaps the main reason for the rise and fall of the Ghaznavid government cannot be considered to rely on its spy system. However, this complex and large system was not without influence on the stability of the government, especially the government of Masoud, and even in his defeat of the Seljuqs and the fall of the Ghaznavid government.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

ایبیل شنده نهایی قبل از چاپ الکترونیکی

تکاپوی امنیتی دستگاه جاسوسی و آنها در تثبیت و تداوم حکومت مسعود غزنوی براساس تاریخ بیهقی

مرجان بدیعی ازندهای^۱، رسول افضلی^۲، جهانگیر معینی علمداری^۳، عاطفه گل‌فشان^۴

۱. نویسنده مسئول، گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانه: mbadiee@ut.ac.ir

۲. گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانه: rafzali@ut.ac.ir

۳. گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانه: jalamdari@ut.ac.ir

۴. گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانه: golfeshan.a@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی

واژه‌های کلیدی

حکومت غزنوی، تاریخ بیهقی، جاسوسی و آنها، امنیت، سلطان مسعود.

تاریخ دریافت

۱۴۰۱/۰۱/۰۵

تاریخ بازنگری

۱۴۰۱/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش

۱۴۰۱/۰۵/۰۵

صفحه

۱-۲۷

در جغرافیای سیاسی، برقراری «امنیت» یکی از عناصر اصلی در حفظ حاکمیت و اعمال قدرت حکومت‌هاست. این مفهوم سیاسی، تعیین‌کننده میزان قدرت یک حکومت و نشانه میزان ثبات و استحکام حاکمیت اوست. در حقیقت، یکی از ابزارهای قدرت فرامرزی حکومت‌ها، کارکرد امنیتی دستگاه جاسوسی است؛ زیرا قدرت و امنیت و منافع یک حکومت، فقط درون مرزهایش تأمین نمی‌شود، بلکه قلمرویی بدون مرز را شامل می‌شود. در مسئله جاسوسی، نه تنها مرزهای جغرافیایی و سیاسی جداکننده دو سرزمین از یکدیگر نادیده گرفته می‌شود، بلکه داخل دستگاه حکومت نیز هیچ نوع مرز و محدودیتی برای جاسوسان وجود ندارد. پرسش کلیدی نوشتار حاضر آن است که اهمیت و کارکرد امنیتی نظام جاسوسی چیست و در تداوم حکومت سلطان مسعود غزنوی چه جایگاهی داشته‌است. این تحقیق از نوع تحقیقات تاریخی است که با روش توصیفی - تحلیلی و به روش کیفی با استناد به منابع تاریخی و به‌ویژه تاریخ بیهقی انجام شده‌است. نتایج پژوهش حاضر، ما را به نفوذ جاسوسی در رگ و پی حکومت غزنویان رهنمون می‌شود، به طوری که ادامه حیات سیاسی و افزایش امنیت و قدرت حکومت سلطان مسعود غزنوی، به منتهیان و جاسوسان بستگی زیادی دارد. از آنجاکه بیهقی به دلیل نزدیکی به قدرت و حضور در دیوان رسائل، از تمام نامه‌ها باخبر است و بیشتر آن‌ها را در تاریخ خود ثبت کرده، به خوبی می‌توان فهمید که در بسیاری از مسائل مهم حکومتی و تصمیم‌گیری‌های مملکتی، ردهای مطلقه‌ها و نامه‌های سری جاسوسان برای حفظ امنیت درون و برون مرزی قلمرو حکومتی سلطان مسعود وجود داشته‌است.

استناد: بدیعی ازندهای، مرجان؛ افضلی، رسول؛ معینی علمداری، جهانگیر؛ گل‌فشان، عاطفه. (۱۴۰۳). تکاپوی امنیتی دستگاه جاسوسی و آنها در تثبیت و تداوم حکومت مسعود غزنوی براساس تاریخ بیهقی. *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، 10 (1)، 1-27

<http://doi.org/10.22059/JURBANGEO.2022.333648.1610>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری در رشته جغرافیای سیاسی خانم عاطفه گل‌فشان به راهنمایی نویسنده اول و مشاوره نویسندگان دوم و سوم در دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران است.

مقدمه

گستره جغرافیایی یک حکومت از دیرباز نیازمند نظام خبررسانی یا دستگاه جاسوسی بوده است. به بیان دیگر، امر جاسوسی و اطلاع از فعالیت‌های پشت‌پرده — له یا علیه یک حکومت — امری ضروری و لازم برای حفظ حاکمیت نظام و تأمین امنیت حاکم و سرزمین است. شاید بتوان نظام خبررسانی را نظامی پیچیده دانست که نه تنها در بیرون مرزهای جغرافیایی، بلکه درون حکومت و تمام ارکان و رده‌های حکومتی نیز به فعالیت می‌پردازد. از موارد مهم استفاده از نظام جاسوسی، حمله به سرزمین‌های همسایه و کسب زمین و ثروت بوده است. همواره آگاهی از اسرار آن سرزمین‌ها و قدرت جنگجویانشان، کمک بزرگی برای کسب پیروزی بوده است که نه فقط به امنیت یک سرزمین کمک می‌کند، بلکه باعث گسترش حاکمیت یک حکومت نیز می‌شود؛ از این رو نظام خبررسانی یا دستگاه جاسوسی، قدمتی به درازای تاریخ بشر دارد.

دستگاه جاسوسی در حکومت‌های ایرانی پیش و پس از اسلام بسیار گسترده بوده است. جایگاه جاسوس و خبرچین در حکومت‌های ایران را می‌توان در تاریخ‌هایی که از گذشته بر جای مانده به خوبی درک کرد. همچنین در آداب و روش‌های مملکت‌داری و سیاست، اهمیت زیادی به جاسوسی داده شده و نیاز به وجود این شغل را در حکومت برای حفظ امنیت و تداوم حاکمیت، از زیرکی و دانایی پادشاه دانسته‌اند؛ برای نمونه می‌توان به سیاست‌نامه اشاره کرد که یک فصل از پنجاه فصل آن مشخصاً به «مشرفان و کفاف ایشان» اختصاص یافته است (خواجہ نظام‌الملک طوسی، ۱۳۸۰: ۷۴).

بررسی نظام جاسوسی و نقش آن در حاکمیت و تأمین امنیت حکومت غزنوی که یکی از حکومت‌های تشکیل شده در ایران با قلمروی ناهمگن و پهناور است که فعالیت درون‌مرزی و برون‌مرزی دستگاه جاسوسی در آن بسیار بوده، موضوع اصلی مقاله حاضر است. ابوالفضل بیهقی سال‌ها دبیر دیوان رسایل سلطان محمود و مسعود غزنوی و بسیار نزدیک به رأس قدرت بود؛ بنابراین تقریباً از تمام نامه‌های آشکار و مطلقه‌های پنهانی جاسوسان دستگاه غزنوی به واسطه شغلش آگاهی داشت. همچنین وی سعی می‌کرد تمام اخبار موثق و دقیق را کسب کند و در کتاب خود جمع آورد. به همین دلیل تاریخ بیهقی مستندات چشمگیر و مورد اعتمادی از دوران غزنویان دارد و می‌توان براساس آن به فعالیت‌های پنهانی حکومت غزنوی در قالب جاسوسی در سطوح مختلف درون‌دربار و بین‌افراد، در سطح ولایات و شهرهای زیر سلطه غزنویان و همین‌طور در سطح برون‌مرزی بین همسایگان و دشمنان غزنویان پی برد. البته از آنجاکه فقط پنج مجلد از سی مجلد تاریخ بیهقی در گذر روزگار به دست ما رسیده است، بیشتر شرح احوال دوران حکومت سلطان مسعود را می‌توان واکاوی کرد.

هدف نوشتار حاضر چگونگی استفاده از جاسوسان و تأثیر سرنوشت‌ساز آنان بر امنیت و تصمیمات سیاسی سلطان مسعود درون و بیرون قلمرو جغرافیایی حکومتی است که از خوارزم تازی را در بر می‌گرفته است. در این زمینه، بررسی میزان وفاداری و صداقت جاسوسان در جاسوسی و رساندن اخبار درست به سلطان برای حفظ امنیت و حاکمیت، اهمیت بسیار زیادی دارد.

پرسش‌های تحقیق

- ۱) جاسوسان در تشکیل حکومت مسعود و تثبیت آن چه نقشی داشته‌اند؟
- ۲) نقش و عملکرد این گروه در تأمین امنیت سلطان و حکومت، چگونه بوده است؟
- ۳) فراز و فرود حکومت غزنویان و امنیت آن چگونه به اطلاعات جاسوسی وابسته بوده است؟

روش تحقیق

تحقیق حاضر بر نظام پیچیده جاسوسی در حکومت غزنوی و نیاز حاکمان به اطلاعات و اخبار جاسوسان بنیاد نهاده شده است. این تحقیق از نوع تحقیقات تاریخی است که با روش توصیفی — تحلیلی و به روش کیفی با استناد به تاریخ بیهقی به رشته تحریر درآمده است.

چهار چوب مفهومی تحقیق

الف) مفهوم و کارکرد جاسوسی و آنها

در متون تاریخی دوره‌های مختلف ایران، به‌ویژه دوره غزنوی و سلجوقی، اصطلاحاتی از قبیل آنها، منْهی، صاحب‌خبر، مُشرف، صاحب برید به کرات آمده که نشان‌دهنده پیوند میان این مشاغل با جاسوسی است. «کلمه آنها به معنی مطلق خبر رساندن به کار می‌رفته است. آنها کردن، رسانیدن خبر توسط نامه یا پیغام و در اصطلاح اهل دیوان به‌جای اخبار "انها" و به‌عوض مُخبر و خبرگزار "منْهی" گفته می‌شده است. منْهی در بیشتر موارد به معنی جاسوسی که اخبار را به‌طور پنهانی کسب می‌کرده و می‌فرستاده است به کار رفته است. به‌جای منْهی، صاحب‌خبر هم گفته می‌شده است» (ثواقب، ۱۳۹۵: ۳).

اما درباره کلمه «تجسس» باید گفت: «تجسس در لغت و عرف اختصاص به خبریابی برای دیگران ندارد، بلکه اعم از آن است؛ یعنی هم خبر برای دیگران و هم برای خود می‌تواند باشد و دیگر اینکه جاسوسی دارای معنای نسبی است؛ هم می‌تواند به‌عنوان جرم مطرح شود و هم نوعی تلاش وطن‌دو ستانه» (قدسی، ۱۳۹۲: ۶۹). «تجسس اقسام گوناگونی دارد: تجسس در کار افراد جامعه، تجسس در کار مخالفان، تجسس درباره دشمنان، تجسس در امور سیاسی، تجسس در امور نظامی، تجسس برای احراز شرایط لازم یک کارمند و یک مسئول، تجسس در کار مسئولان و کارگزاران نظامی و کشوری» (ذاکری خمی، ۱۳۹۶: ۳۱).

در کل، هدف از جاسوسی در میانی حکومتی، کسب اطلاعاتی است که برای امنیت و قدرت یک کشور لازم است. «اطلاعات به‌خوبی که با تدوین و اجرای سیاست کشورها جهت تأمین منافع امنیتی و مقابله با تهدیدات حریفان بالفعل و یا بالقوه نسبت به آن منافع سروکار دارند، اطلاق می‌شود» (شولسکی، ۱۳۹۴: ۱۷)؛ بنابراین کسب این اطلاعات برای کشورهای رقیب به معنای داشتن دست برتر در رقابت‌های بین‌المللی و قدرت برتر است. «جاسوسی از جهات مختلفی تقسیم‌بندی شده است. از لحاظ موضوعات مورد تجسس به اقسام جاسوسی سیاسی، نظامی، علمی، صنعتی و اقتصادی تقسیم می‌شود» (لشجوده، ۱۳۸۸: ۸۵).

«از لحاظ شیوه و ابزار نیز به دو دسته جاسوسی انسانی و ابزاری تقسیم می‌شود. در واقع جاسوسی انسانی را می‌توان جاسوسی سنتی نامید؛ چراکه از گذشته‌های بسیار دور، جاسوسی به وسیله فرد یا افرادی صورت گرفته است، به‌طوری‌که جاسوسان بانفوذ در موضع دشمن یا پایگاه‌های اطلاعاتی آنها به گردآوری اطلاعات طبقه‌بندی اقدام کرده‌اند بدون اینکه به تجهیزات خاصی مجهز باشند» (قدسی، ۱۳۹۲: ۷۰). از آنجاکه حکومت غزنویان از دین و مذهب برای مشروعیت‌بخشی خود استفاده می‌کرده است، باید یادآور شد «اسلام جاسوسی را در دو مورد مشروع دانسته است: ۱. جاسوسی به منظور کسب اطلاعات و مراقبت از کارگزاران و مأموران و آنچه عقل و شرع به آن حکم می‌کند، مراقبت از اعمال کارگزاران حکومتی است که پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) برای تحقق آن افرادی را تعیین می‌نمودند؛ ۲. جاسوسی علیه دشمنان و مخالفان حکومت. با ملاحظه آیات قرآنی و سیره معصومین درمی‌یابیم که این امر از دیدگاه اسلام مورد تأکید قرار گرفته و یکی از ابزار و وسایل دفاع از کیان اسلام و شکست دشمن به شمار می‌آید. تجسس در امور دشمنان و کسب اطلاعات از مواضع آنان، تنها اختصاص به زمان جنگ ندارد؛ هرچند که این امر در زمان جنگ دارای اهمیت بسزایی است» (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵: ۲۲۸). در عین حال «اسلام در دو مورد جاسوسی را جایز ندانسته و ضمن مذمت مرتکبان آن، برای آن مجازاتی تعیین نموده است: ۱. تجسس در اسرار خصوصی مردم؛ ۲. جاسوسی به نفع اجانب و دشمنان» (قدسی، ۱۳۹۲: ۷۹). «تاریخ گویای این مطلب است که پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین (ع) در جنگ‌ها و سایر امورات خود از جاسوسان ورزیده به منظور تحقیق و بررسی وضع دشمن یا کارگزاران استفاده می‌نمودند؛ به‌عنوان نمونه، درباره جنگ اُحد در کتب تاریخی آمده است چون قریش فرود آمدند، پیامبر (ص) حباب بن منذر بن جموح را مخفیانه برای کسب خبر و ارزیابی دشمن میان ایشان فرستادند» (واقعی مغاری، ۱۳۶۱: ۱۵۱). همچنین در نهج‌البلاغه در عهدنامه مشهور حضرت علی (ع) به مالک اشتر می‌خوانیم: «آن‌گاه در امر عاملان خود نظر کن... و به خفا مأموری راستگو و باوفا بر ایشان قرار بده که این نظارت پنهانی، آنان را به حفظ امانات و عطوفت نسبت به رعیت وامی‌دارد» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

ب) امنیت و ارتباط آن با جاسوسی

واژه «امنیت» تعاریف بسیاری دارد و در طول زمان دچار تغییراتی شده است. «تعریف امنیت و ترسیم حدود و دامنه آن از یک سو متأثر از ذهنیت و ادراک نخبگان و مردم یک جامعه از آسیب‌پذیری و تهدید است؛ و از دیگر سو متأثر از پیش‌فرض‌ها و پیش‌تجربه‌های آنان در مقولاتی همچون منافع ملی، اهداف ملی و مصالح ملی است» (بدیعی ازندهای، ۱۳۹۳: ۳۹). به‌طور کلی «وجود اطمینان نسبت به سلامت جان و مال و ناموس را امنیت گویند. امنیت امری استنباطی است که واقعیت یافتنش در محیط، مستلزم اقدامات و برنامه‌ریزی‌های ویژه‌ای است. این حکم فردی، درمورد ملت‌ها و کشورها نیز جاری است» (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۱۲۴). «از نگاه جان‌نی‌مور، امنیت یعنی رهایی نسبی از تهدیدات زیان‌بخش. این تهدیدات می‌تواند هم شامل ارزش‌های عینی مانند جان انسان و هم شامل ارزش‌های ذهنی مانند هویت باشد. از نگاه آرنولد و لفرز، امنیت به معنای عینی آن یعنی فقدان تهدید به ارزش‌های کسب‌شده و در معنای ذهنی آن یعنی فقدان هراس از اینکه ارزش‌های مزبور مورد حمله قرار گیرد، است» (بدیعی ازندهای، ۱۳۹۳: ۴۰).

در چهارچوب کشوری، «امنیت عبارت است از توانایی کشور در دفع تهدیدهای خارجی علیه حیات سیاسی یا ملی» (بلیس، ۱۳۷۸: ۲۹). همچنین «امنیت وجود شرایط برای حفظ و برقراری اقداماتی است که کشور را از نفوذ دشمن نگه دارد» (برژینسکی، ۱۳۶۹: ۱۲). در طول تاریخ «توسل به امنیت توجیه‌گر مناسبی برای سیاست‌ها و اقدامات دولت‌ها بوده است. در رویکرد دولت‌ها، امنیت به معنی رهایی از تهدید — چه داخلی و چه خارجی — است» (مرادی و افضلی، ۱۳۹۲: ۲۷۳). «در گذشته، بر بعد نظامی امنیت تأکید می‌شد و عنصر نظامی - دفاعی، مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده امنیت بود» (حافظنیا، ۱۳۹۰: ۳۳۰). از نظر متفکرانی چون جی‌میر، در دنیای مدرن «جاسوسی و به دست آوردن خبر، ارتباط تنگاتنگی با مسئله امنیت ملی و حکومت دارد که باید برنامه‌ریزی لازم جهت ارزیابی و سنجش اوضاع داخلی و خارجی از طرق مختلف و با وسایل متعدد انجام پذیرد... ماکس پری نیز عقیده دارد چون شناسایی و ارزیابی توانایی دشمن بر عهده سیستم اطلاع‌رسانی و تشکیلات جاسوسی است و آن‌ها نقش چشم‌هر حکومت و ملت را ایفا می‌کنند، لذا گزارش‌های دقیق منظم و بموقع آن‌ها ضامن نجات یک ملت و بقای حکومت است» (کاظمی اطهر، ۱۳۸۸: ۸). حریفی که درباره‌اش جاسوسی می‌شود، ممکن است شخص حقیقی یا حقوقی یا کشوری باشد که امکان تهدید در حال یا آینده را برای امنیت و حاکمیت مستقل یک کشور دارد. در واقع اطلاعات در اینجا هر آن چیزی است که امنیت کشور را تهدید می‌کند.

در اسلام بر حفظ امنیت تأکید بسیار شده است. در قرآن کریم، حکومت ایدئال همراه با امنیت دانسته شده که در سایه آن مردم عبادت می‌کنند (نور: ۵۵). امیرالمؤمنین (ع) هدف از تشکیل حکومت و امامت را برای جامعه، ایجاد امنیت می‌دانستند که در سایه آن، مردم - اعم از مؤمن و کافر - زندگی می‌کنند (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۰: خطبه ۴۰). از نگاه آن حضرت (ع)، یکی از وظایف نیروهای ارتشی، ایجاد امنیت برای مردم است (همان: نامه ۵۳).

خلافت اسلامی عباسی برای حفظ امنیت خود به حکومت‌هایی چون غزنویان نیاز داشت؛ زیرا «اساس حکومت غزنوی که سلسله‌ای ترک‌تبار بودند، از ابتدا بر پایه نظامی‌گری بود. بیشتر آنان جنگجویان ترکی بودند که بیشترین بدنه حکومت غزنوی را تشکیل می‌دادند. علاقه آنان به نبرد و خونریزی و کشتورگ‌شایی و کسب غنیمت، نیاز به یک توجیه عقلانی داشت که مردم را با آن نسبت به حکومتشان خوش‌بین سازد و در میان ایرانیان کسب مشروعیت کند. بهترین توجیه در آن زمان، دین و گسترش اسلام و مبارزه با کفر بود که مردم عادی را به حکومت غزنوی جلب می‌کرد و باعث رضایتشان می‌شد. همان‌گونه که حکومت غزنوی برای تثبیت و کسب مشروعیت به خلفای عباسی نیازمند بود، عباسیان نیز به دلیل شرایط نابسامانی که در آن بودند، به حامیانی نیاز داشتند که با قدرت نظامی و شم‌شیرهای آخته، از خلافت آن‌ها محافظت کنند» (بدیعی ازندهای و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۸۹). فرمانروایان غزنوی که دارای هیچ پشتوانه نژادی و قبیله‌ای برای مشروعیت‌نشان دادن سلطه خود در مناطق فتح شده نبودند، برای تثبیت پایه‌های حکومت خود و در راستای اهداف توسعه‌طلبانه و گسترش متصرفات، غارت و لشکرکشی - به‌ویژه به نواحی غیرمسلمان در مرزهای شرقی قلمرو خویش - تلاش داشتند خود را با عنوان مجاهد و غازی اسلام معرفی کنند (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۰۱۷/۳) و برای این کار، به

همراهی و منشور خلیفه عباسی نیاز داشتند. بر اساس همین تأمین امنیت مرزهای خلیفه عباسی و روابط فی‌مابین بود که «امیرالمؤمنین القادر بالله خلعتی نفیس و تشریفی گران‌مایه به سلطان فرستاد که در هیچ عهد هیچ‌کس را از ملوک و سلاطین به مثل آن کرامت از سرای امامت مشرف نگردانیده بودند و او را یمین‌الدوله و امین‌المله لقب دادند» (جرفادقانی، ۱۳۸۲: ۱۸۲).

پیشینه تشکیلات جاسوسی در حکومت غزنویان

استفاده از شبکه و وسیع جاسوسی و اشراف و بریدی فقط در زمان غزنویان استفاده نشده، بلکه آن‌ها نیز این نظام را از حکومت‌های قبل از خود به یادگار گرفتند. به گفته با سورت (۲۵۳۶: ۸۹) «استفاده از چنین شبکه ارتباطی در خاورمیانه به دوره‌های پیش از اسلام برمی‌گردد. هرودوت و گزنفون تشکیلات برید هخامنشیان را ستودند و سانسایان آن را دوباره احیا کردند. خلفای عرب با آنکه در انتقال سریع اخبار و انتقال، بیشتر به سواران تندرو متکی بودند تا به راه‌های خوب، مع‌ذلک قاعده برید را نیز سودمند یافتند؛ بنابراین استفاده غزنویان از تشکیلات برید و اشراف اقتباس از شیوه ایران باستان بوده که از طریق خلفا و دودمان‌هایی که بعد از آنان در مشرق ظهور کردند حفظ گردیده بود». به بیان دیگر «می‌توان گفت نظارت و بازرسی بر امور کارکنان و مردم، همواره مورد توجه بوده و از صدر اسلام، دیوانی به آن اختصاص داده شده‌است. این دیوان که با نام اشراف شروع به کار کرد، در طول زمان، تغییر نام داده و امروز با نام وزرات اطلاعات و امنیت کشور ادامه حیات می‌دهد. از دیوان اشراف تا زمان غزنویان اطلاع زیادی نداریم؛ زیرا منبع مستقلی وجود ندارد که به آن پرداخته باشد. شاید بتوان نتیجه گرفت به دلیل وظیفه حساس این دیوان، نام و وظیفه آن پوشیده مانده‌است، اما در دوره غزنویان، ابوالفضل بیهقی در تاریخ خود به این دیوان پرداخته که حقایق زیادی را هم روشن کرده‌است؛ مثلاً هر چند دیوان اشراف با هدف نظارت و بازرسی بر امور مالی و دیوانی تأسیس شد، ولی به دلیل درگیر شدن با جاسوسی‌ها و خبرآوری‌های نهانی، از هدف اصلی خود فاصله گرفته و روی سوی اغراض شخصی آورده‌است» (گذشتی و خدادادی، ۱۳۹۸: ۲۰۱-۲۰۲).

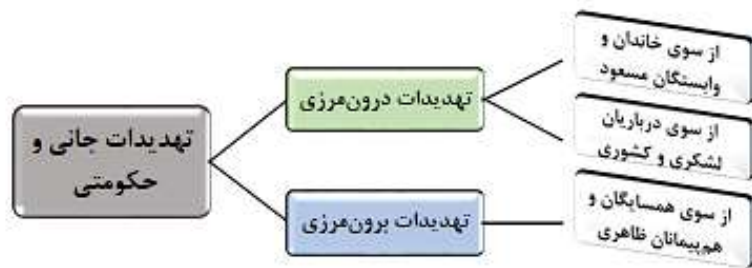
بیهقی (۱۳۸۳: ۶۳۷) به خوبی کارکرد مهم جاسوسی و اینکه جاسوسان چشم‌وگوش‌های حکومت هستند را بیان کرده‌است: «پس بیاید دانست که چشم و گوش، دیده‌بانان و جاسوسان دل‌اند که رسانند به دل آنکه ببینند و بشنوند، و وی را آن به کار آید که ایشان بدور رسانند، و دل آنچه از ایشان یافت بر خرد که حاکم عدل است عرضه کند تا حق از باطل جدا شود و آنچه به کار آید بردارد و آنچه نیاید دراندازد. و از این جهت است حرص مردم تا آنچه از وی غایب است و ندانسته‌است و نشنوده‌است بداند و بشنود از احوال و اخبار روزگار؛ چه آنچه گذشته‌است و چه آنچه نیامده‌است».

یافته‌های تحقیق

۱. انواع تهدیدات در دوران حکومت مسعود و نیاز به نظام جاسوسی

در تمام حکومت‌ها با توجه به انواع تهدیداتی که با آن روبه‌رو هستند، همواره کسب اخبار داخلی و خارجی برای ثبات و تداوم حکومت و کشور و برای حفظ امنیت داخلی و خارجی، به‌ویژه در زمان جنگ‌های داخلی یا خارجی، امری ضروری است. عنصرالمعالی کیکاووس (۱۳۸۳: ۱۴۴-۱۵۱)، حاکم که از شاهزادگان خاندان زیاری است و در قرن چهارم و پنجم قمری در منطقه شمال ایران حکومت می‌کرده، در توصیه‌هایی که در کتاب خویش در ۴۴ باب برای پسرش نوشته، یک باب را «اندیشه کردن از دشمن» اختصاص داده‌است. تمام این نکات به علاوه بی‌اعتمادی و بدبینی به عوامل حکومتی، اطمینان نداشتن از شورش افراد زیر دست نیز از عوامل مهم لزوم اطلاع از اخبار پنهانی و گماشتن جاسوسان است. این امر مرزها را درمی‌نوردد و فراتر از حدود سرزمینی و حکومت‌هاست.

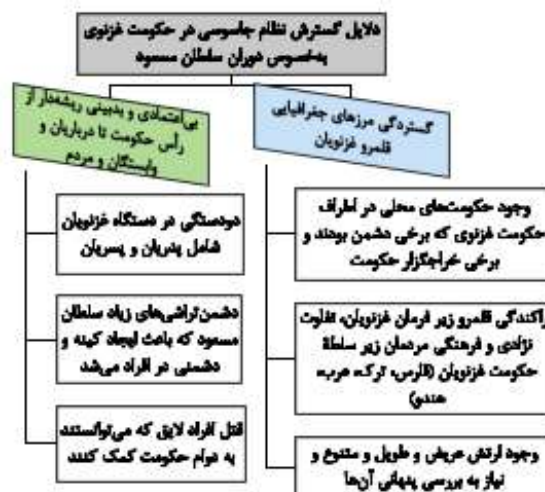
تهدیداتی که دوران ولیعهدی و حکومت سلطان مسعود را ناامن می‌کردند می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: تهدیدات جانی و تهدیدات حکومتی که خود به دو دسته تهدیدات داخلی و تهدیدات خارجی تقسیم می‌شوند (شکل ۱).

شکل ۱. تهدیدات دوران مسعود

تهدیدات داخلی شامل تهدیدات اعضای خاندان غزنوی بود و تهدیدات سران لشکری و کشوری که بعضاً از محمودیان بودند. تهدیدات خارجی شامل هم‌سایگانی می‌شد که فقط به دلیل منافع خود با غزنویان دست‌دوستی داده بودند و دشمنانی که از ابتدا با خاندان غزنوی جنگ داشتند. این تهدیدات جانی و حکومتی، هم‌جان پادشاه را به خطر می‌انداخت و او احساس ناامنی جانی داشت و هم حکومت غزنوی را تهدید می‌کرد و امنیت کشور را به خطر می‌انداخت. این تهدیدات، لزوم دستگاه جاسوسی و کارکرد امنیتی جاسوسان را در دوران غزنویان، به‌ویژه دوران سلطان مسعود، نشان می‌دهد (شکل ۲).

در این زمینه، مسعود برای بقای خود و تثبیت جایگاه ولیعهدی‌اش و نیز برای کسب قدرت و حکومت، بعد از پدر از دستگاه‌های رسمی و غیررسمی جاسوسی استفاده فراوانی کرد.

شکل ۲. نیاز به نظام جاسوسی در زمان غزنویان، به‌ویژه سلطان مسعود

۲. اهمیت نظام جاسوسی و آنها در تثبیت و تداوم حکومت مسعود غزنوی با تأکید بر تاریخ بیهقی

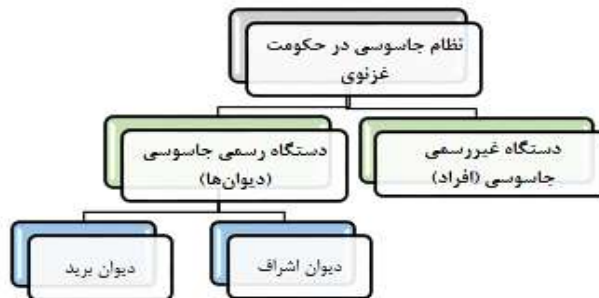
تشکیلات عظیم جاسوسی و اشراف در حکومت غزنویان از ملزومات این حکومت برای اداره قلمرو تحت حاکمیت و همچنین دربار پر از تنش غزنوی بود. به گفته باسورث (۲۵۳۶: ۹۰) وجود چنین تشکیلاتی «برای دودمان‌های پادشاهی‌ای که قلمرو ناهمگن و پهناور داشتند، از لحاظ حکومت کردن بر این قلمرو ضرورت داشت، و غزنویان هم امپراتوری‌ای داشتند با قلمرو پهناور و هم مناطقی که اداره آن سخت دشوار بود [نقشه ۱]. در چنین شرایطی بیم آن می‌رفت که فرماندهان نظامی مستقر در سرحدات به شورش تحریک شوند و عاملان، مالیات‌های وصول شده را به جیب خود سرازیر کنند. در چنین مواردی همیشه اصل بر این بود که والیان نافرمان و عاملان نادرست‌اند. و مشرفان و صاحب بریدان یگانه وسیله‌ای بودند که می‌توانستند چنین فعالیت‌هایی را به دربار گزارش کنند و خشم و کینه سلطان را بر خلفکاران فروبارند؛ از این‌رو آنان تا اندازه‌ای مانع ستمگری و رفتار خودسرانه کارگزاران دولت بودند».

نقشه ۱. نام‌های تاریخی بیهقی

«استفاده از نظام جاسوسی را سبکتگین در پندنامه خود به پسرش محمود توصیه کرده است: باید که جاسوسان و منهبیان بر جمله ممالک خود بگماری تا روز و شب از احوال‌ها تو را آگاه کنند که هر خلل که پادشاهان را افتاده، از غفلت و اهمال بوده» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۴۱). «سبکتگین استفاده از جاسوسان و صاحب بریدان را توصیه می‌کند و خاطر نشان می‌سازد که عاملان ولایتی پیوسته باید تحت نظر باشند» (باسورث، ۲۵۳۶: ۹۰). «وی همچنین از محمود می‌خواهد که از برادران و خویشان خود غافل نباشد؛ زیرا که مفسدان، آن‌ها را به طلب حکومت و قدرت تحریک می‌کنند. طبیعی است که این آگاهی از طریق جاسوسان سلطان عملی می‌شده است. افزون بر این توصیه می‌کند که در شهر و مملکت خود صاحب بریدان امین بگمارد تا او را از کار رعیت و عدل و انصاف کارگزاران حکومتی خبر دهند» (ثواقب، ۱۳۹۵: ۱۱).

مسعود با توجه به نظام جاسوسی که از گذشتگان بر جای مانده بود و در حکومت غزنوی نیز به وسیله جد و پدرش به کار گرفته شده بود، استفاده از جاسوسان را بیشتر گسترش داد. او جاسوسان وفادار بسیاری را علاوه بر جاسوسان رسمی و شناخته شده تربیت کرد و به کار گمارد و از آن‌ها در جایگاه‌های مختلف استفاده برد. بیهقی در تاریخ خود، سلطان مسعود را در کار جاسوس‌گذاری سرآمد می‌داند. مسعود از زمان قبل از سلطنت و دوران پدرش به دلیل حفظ جایگاه و جان، از جاسوسان و روش‌هایی برای انتخاب و نفوذ جاسوسان استفاده می‌کرد. این امر بعد از به سلطنت رسیدنش و به سبب تداوم حکومتش ادامه یافت. اتکا به جاسوسان به دلیل نبودن حس اعتماد و امنیت از خاندان و وابستگان غزنوی و درباریان و صاحب‌منصبان لشکری و کشوری تا کسانی که برای شهرها و ولایات دیگر انتخاب می‌شدند و همین‌طور خارج از مرزهای جغرافیایی بین همسایگان و دشمنان به ظاهر دوست، لازم و ضروری بود؛ بنابراین، اهمیت نظام پیچیده جاسوسی و آنها و جاسوسان در دوران غزنویان، به‌ویژه سلطان مسعود، به گونه‌ای بوده که عملاً در تثبیت و تداوم و حتی فروپاشی حکومت وی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. در ادامه، به این نظام پیچیده جاسوسی با استفاده از نمونه‌هایی از تاریخ بیهقی اشاره می‌شود (شکل ۳).

شکل ۳. نظام پیچیده جاسوسی در حکومت غزنویان

۳. مهم‌ترین اجزای دستگاه جاسوسی در حکومت غزنویان

۳-۱. دستگاه رسمی جاسوسی (دیوان‌ها)

بیهقی در تاریخ خود به این پرداخته‌است که دستگاه‌های اداری پیچیده‌ای در حکومت غزنویان بوده که به امور خبررسانی‌های رسمی و غیررسمی اختصاص داشته‌اند. عنوان این دستگاه‌های اجرایی «دیوان برید» و «دیوان اشراف» بوده‌است. هرکدام از این دیوان‌ها در ردوبدل کردن نامه‌های رسمی بین شهری و بین مرزی و همچنین نامه‌های محرمانه بین افراد حکومتی و سلطان نقش دارند. در اینجا به بررسی هریک و میزان نقش آن‌ها در ساختار جاسوسی غزنویان اشاره می‌شود.

۳-۱-۱. دیوان اشراف

«از دیگر ارکان دولت غزنوی، شبکه وسیع جاسوسی و خبرگیری آن بود. این شبکه وسیع را تشکیلاتی به نام "اشراف" اداره می‌کرد که گرچه زیر نظر وزیر بود، رئیس آن را خود شاه برمی‌گزید. کارکنان اشراف یا مُشرفان، در مجموع به دو گروه تقسیم می‌شدند: ۱. کسانی که این شغل را رسماً و آشکاراً به عهده داشتند و مأمور نظارت و بازرسی در امور مالی و اداری بودند؛ ۲. جاسوسان و مُنهبیان یا کسانی که به ظاهر شغل دیگری داشتند، اما مخفیانه در خدمت نظام اشراف بودند» (دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۱). «شغل اشراف به‌ویژه در عهد غزنویان از اهمیت و اعتباری خاص برخوردار بود و افراد معتبری را برای برعهده گرفتن آن مقام انتخاب می‌کردند. صاحب دیوان اشراف و نمایندگان که از طرف وی به ولایات دیگر فرستاده می‌شدند، می‌بایست افرادی بی‌طمع و قابل اعتماد باشند و حقوق آنان به صورتی باشد که به رشوه گرفتن و ضایع کردن حقوق مردم روی نیاورند» (فروزانی، ۱۳۹۹: ۳۸۶).

شغل اشراف که آن را بیشتر بازرسی و نظارت می‌توان دانست، گاه دربردارنده وظیفه آنها و جاسوسی نیز بود. «گرچه این شبکه وسیع زیر نظر وزیر بود، رئیس آن را خود شاه برمی‌گزید (دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۱). معمولاً علاوه بر مُشرف‌هایی که از طرف صاحب دیوان اشراف به ولایات فرستاده می‌شدند، بعضی از مُشرف‌های مذکور از سوی وزیر و بعضی از طرف شخص سلطان انتخاب می‌گردیدند. سلطان محمود خود بر اعمال و کردار ارکان دولت و بزرگان درگاه، مُشرفان گمارده بود. بعضی از غلامان، فراشان، پیرزنان و مطربان بر اعمال بزرگان حکومت نظارت داشتند و آن را به اطلاع فرمانروای غزنوی می‌رسانیدند. مُشرفان همچنین اموال دربار را صورت‌برداری می‌کردند تا از حیف‌ومیل آن‌ها پیشگیری شود» (فروزانی، ۱۳۹۹: ۳۸۶-۳۸۷).

۳-۱-۲. دیوان برید

«دیوان برید در نظام اداری غزنوی تحت اداره صاحب برید یا صاحب دیوان برید قرار داشت و «دستگاهی بوده که وظیفه‌اش رسانیدن اخبار و نامه‌های دولتی بوده؛ چه اخبار علنی رسمی و چه اخبار مخفی. به عبارت دیگر، نوعی جاسوسی نیز جزو وظایف متصدیان این دیوان بوده و از این جهت تاحدی با اهل دیوان اشراف اشتراک وظیفه داشته‌اند» (همان: ۳۸۷). «یکی از وظایف مهم صاحب برید و شاید مهم‌ترین وظیفه او، گردآوری اخبار مُنهبیان [= خبرگیران و گزار شگران مخفی] و جاسوسان و ارسال آن‌ها به مرکز بود» (دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۱). «صاحب دیوان برید نیز از طرف خود کسانی را به‌عنوان نایب برید به دیگر ولایات می‌فرستاد و هر شهری صاحب بریدی داشته که اخبار را در اختیار حکومت مرکزی قرار می‌داده‌است. این کار به وسیله پیک‌هایی که با سرعت بسیار مسافت‌های طولانی را می‌پیموده‌اند، صورت می‌گرفت. همچنین اخبار آنچه در لشکر می‌گذشت از طریق صاحب برید لشکر به اطلاع مسئولین مربوطه دستگاه حکومت می‌رسید» (فروزانی، ۱۳۹۹: ۳۸۸). «نامه‌های برید و اسکدار مستقیماً به دیوان رسالت می‌آمد و به صلاحدید رئیس دیوان برای شاه یا وزیر ارسال می‌شد» (دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۱). «این گزارش‌ها موضوعاتی از قبیل رفتار کارگزاران محلی، مخطیان، فراوانی نعمت و قیمت ارزاق، مصایب طبیعی، تهاجمات دشمنان خارجی و فعالیت راهزنان و مسائل دیگر را شامل

می‌گردید» (باسورث، ۲۵۳۶: ۸۹). «بعضی از مهم‌ترین وظایف صاحب برید که قدامه بر شمرده است، در زمینه کسب خبر و جمع‌آوری اطلاعات و وظیفه جاسوسی است؛ مواردی چون آگاهی از احوال عاملان خراج و املاک و خبرگیری و بررسی دقیق جریان کارهای آن‌ها و تهیه گزارش صحیح آن، اطلاع از اوضاع شهرها و بسامانی یا نابسامانی آن و احوال رعیت و طرز کار مأموران اعم از ستم و تجاوز یا انصاف و رعایت آن‌ها و تهیه گزارش تفصیلی آن، آگاهی داشتن از کردار و رفتار و اخطار حکام، گماشتن ناظر در مجلس عرایض حکام برای یادداشت بموقع جریانات. وی می‌بایست این اخبار را پس از جمع‌آوری و بررسی درستی یا نادرستی آن، دست‌بندی و گزارش کارها و رفتار هر یک از کارگزاران را جداگانه به مرکز ارسال می‌نمود» (ثواقب، ۱۳۹۵: ۱۵). خواجه نظام‌الملک طوسی (۱۳۸۰: ۷۵) نیز به اهمیت نظام جاسوسی اشاره می‌کند و می‌گوید: «واجب است پادشاه را از احوال رعیت و لشکر و دور و نزدیک خویش پرسیدن و اندک و بسیار آنچه رود دانستن... به صاحب برید حاجت آید و همه پادشاهان در جاهلیت و اسلام به صاحب برید خبر تازه داشته‌اند تا آنچه می‌رفت از خیر و شر از آن باخبر بودند». در مجموع، این دیوان‌ها نقش بسیار مهمی در رساندن اخبار و اطلاعات از اطراف و اکناف حکومت گسترده غزنوی و آگاه ساختن حکومت مرکزی از مسائل مهم را داشتند و از این طریق در برقراری نظم و امنیت و نیز تداوم قدرت مرکزی نقش بسزایی داشتند.

۳-۲. دستگاه غیررسمی جاسوسی

۳-۲-۱. افراد: علاوه بر دستگاه‌های رسمی خبررسانی، در حکومت غزنوی اشخاصی نیز انتخاب می‌شدند که جاسوسی کنند. در بیشتر اوقات هیچ دستگاه رسمی از وجود این جاسوسان خبر نداشت. سلطان مسعود حتی بیش از پدر خود از جاسوسان غیررسمی استفاده می‌کرد. او کسانی را برای جاسوسی برمی‌گزید که هیچ‌کس جز خود از آن‌ها آگاه نبود و نمونه آن را در داستان خیش‌خانه هرات می‌بینیم. مسعود به خوبی آنان را تطمیع می‌کرد و از وفاداری‌شان به خویش اطمینان کامل داشت. نقش این جاسوسان در حفظ امنیت جانی و تشبیت و تداوم حکومت سلطان مسعود از جاسوسان رسمی هم بیشتر بود. برخی از جاسوسان از جمله غلامان و حاجبانی بودند که در خدمت بزرگان و درباریان بودند. این منہیان در خصوصی‌ترین موارد زندگی آن‌ها حضور داشتند. این امر از رأس حکومت آغاز می‌شد تا به پایین؛ همان‌گونه که محمود و مسعود هر دو بر هم جاسوسانی داشتند: «و امیر محمود هر چند مشرفی داشت که با این امیر فرزندش بودی پیوسته، تا بیرون بودی با ندیمان و آنفاسش می‌شمردی و آنها می‌کردی؛ مقرر بود که آن مشرف در خلوت‌جای‌ها نرسیدی. پس پوشیده بر وی مشرفان داشت از مردم، چون غلام و فراش و پیرزنان و مطربان و جز ایشان، که بر آنچه واقف گشتندی باز نمودندی؛ تا از احوال این فرزند هیچ چیز بر وی پوشیده نماندی. و پیوسته او را به نامه‌ها مالیدی و پندها می‌دادی، که ولیعهدش بود و دانست که تخت ملک او را خواهد بود. و چنان که پدر وی بر وی جاسوسان داشت پوشیده، وی نیز بر پدر داشت هم‌ازین طبقه، که هر چه رفتی باز نمودندی. و یکی از ایشان نوشتگین خاصه خادم بود که هیچ خدمتکار به امیر محمود از وی نزدیک‌تر نبود، و حره ختلی، عمتش، خود سوخته او بود» (بیہقی، ۱۳۸۳: ۱۴۰).

۴. کارکردهای امنیتی نظام جاسوسی در حکومت غزنویان، به‌ویژه مسعود، با تأکید بر تاریخ بیہقی

۴-۱. کارکرد امنیتی درون‌مرزی

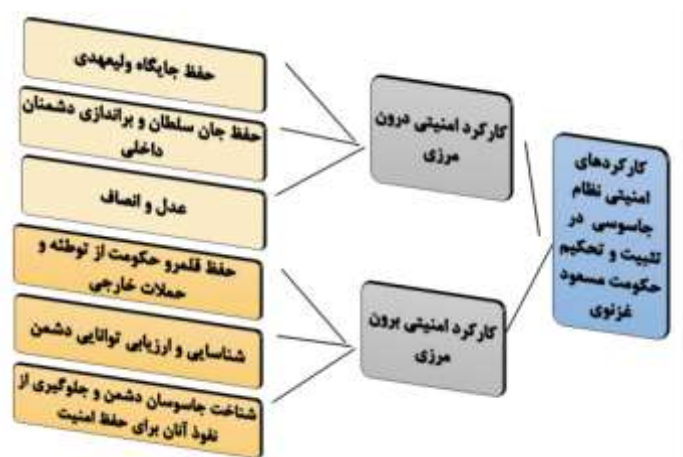
در درون قلمرو و دستگاه حکومتی غزنوی، گماشتن جاسوسان بر بزرگان و نزدیکان و بستگان خاندان، کاری بسیار معمول بود. بیشتر جاسوسان، افراد خیلی نزدیک و مورد اعتماد این اشخاص بودند که محرمانه اسرار آنان به شمار می‌رفتند (شکل ۴).

۴-۱-۱. حفظ جایگاه ولیعهدی

یکی از دلایلی که نظام جاسوسی در حکومت غزنوی گسترش یافته بود، ترس از کشته شدن و توطئه‌ای بود که همواره سلطان و نزدیکان او داشتند. حس ناامنی که مسعود از جان و مقام خود داشت، او را وادار به گماشتن جاسوس بر پدر

می‌کرد. همان حس ناامنی را محمود نیز از پسر خود داشت. یکی از روایاتی که در آن نقش پررنگ جا سو سان در حفظ جان و ایمنی مسعود را نشان می‌دهد، داستان مسعود و پدرش در سفر ری است. در این سفر، چند تن از غلامان سرایی محمود به مسعود در نهران تقرب می‌جویند و اظهار بندگی می‌کنند و فراشی پیر این پیغام‌ها را ردوبدل می‌کند: «اندک‌مایه چیزی از این به گوش امیر محمود رسیده بود؛ چه امیر محمد در نهران کسان داشتی که جست‌وجوی کارهای برادر کردی و همیشه صورت او زشت می‌گردانیدی نزدیک پدر» (همان: ۱۴۹).

در اینجا، جاسوسی محمد از برادرش بیان می‌شود. همچنین «یک روز به منزلی که آن را چاشت‌خواران گویند خواسته بود پدر که پسر را فروگیرد... بوالحسن کرجی بر اثر بیامد و گفت سلطان می‌گوید بازمگرد و به خیمه نوبتی درنگ کن که ما نشاط شراب داریم و می‌خواهیم که تو را پیش خویش شراب دهیم... امیر مسعود شاد شد بدین فتح... و در ساعت فراش پیر بیامد و پیغام غلامان آورد که خداوند هشیار باشد! چنان می‌نماید که پدر بر تو قصدی می‌دارد» (همان: ۱۵۰).

شکل ۴: کارکردهای امنیتی نظام جاسوسی در تثبیت و تحکیم حکومت مسعود غزنوی

مسعود با آگاهی دادن جاسوسان خود از سوءقصد پدر، توانست جان سالم به در برد و پدرش متوجه شد که این‌گونه نمی‌تواند از دست مسعود خلاص شود. او در زمان پدر در دیوان‌های حکومتی نیز مشرفان و جاسوسان داشت که اخبار پدر و مهمات ملک را به او می‌سانیدند. بدین وسیله او از تصمیمات مهم پدر آگاه می‌شد و با انجام اقداماتی، امنیت جایگاه ولیعهدی خود را حفظ می‌کرد. یکی از این دیوان‌های حکومتی، دیوان رسایل بود؛ بییهقی در جایی از زبان استادش، بونصر، این موضوع را مطرح می‌سازد: «امیر گفت همچنین است که بوالفتح بدان وقت که به دیوان بونصر بود هرچه در کار پدر ما رفتی به ما می‌نشتی از بهر پدرش که به دیوان خلیفت هرات بود. من که بونصرم گفتم دروغا که من امروز این سخن می‌شنوم. امیر گفت اگر بدان وقت می‌شنودی چه می‌کردی؟ گفتم بگفتمی تا قفاش بدریدندی و از دیوان بیرون کردندی که دبیر خائن به کار نیاید» (همان: ۳۱۰).

او در دوران ولیعهدی خود با برخی والیان شهرها نیز مکاتبت پوشیده داشت و به کمک منهبیان خود این نامه‌ها و پیغام‌ها را ردوبدل می‌کرد. «میان امیر مسعود و منوچهر قابوس، والی گرگان و طبرستان، پیوسته مکاتبت بود سخت پوشیده... مردی که وی را حسن محدث گفتندی نزدیک امیر مسعود فرستاده بود تا هم خدمت محدثی کردی و هم گاه از گاه نامه و پیغام آوردی و بردی» (همان: ۱۵۱). این قبیل کارها برای حفظ مقام و موقعیت مسعود و کسب جایگاه پادشاهی بود و اینکه امنیت خود را با به دست آوردن متحدان زیاد کند. نقش جاسوسان در ایجاد و گسترش این اتحاد و حفظ مقام مسعود انکارناپذیر است.

۴-۱-۲. حفظ جان سلطان و براندازی دشمنان داخلی

در ماجرای به تخت نشاندن محمد برجای محمود، سلطان مسعود کسانی را که در این کار دخیل بودند نبخشید.

محمودیان و مسعودیان که دربار را به دو قسمت کرده و یکدیگر را دشمن می‌دانستند نیز برای برکناری هم سعی در توطئه بر ضد یکدیگر داشتند. بیهقی (همان: ۳۳۹) در تاریخ خود بارها به این نکته اشاره می‌کند: «از خواجه بونصر شنیدم که خواجه احمد مرا گفت: قومی ساخته‌اند از محمودی و مسعودی، و به اغراض خویش مشغول؛ ایزد - عز ذکره - عاقبت به خیر کناد». گاه نیز جاسوسان را بر آن می‌داشتند تا اطلاعات دروغ به پادشاه برسانند: «غازی پس از برافتادن اربارق بدگمان شد و در خلوت با کسی که سخن می‌راند نومیدی می‌نمود و می‌گریست. و یکی ده می‌کردند و دروغ‌ها می‌گفتند و بازمی‌رسانیدند تا دیگ پر شد و امیر را دل بگرفت، و با این همه تحمل‌های پادشاهانه می‌کرد» (همان: ۲۴۰). دشمنی این دو گروه محمودی و مسعودی باعث اخلال در تثبیت و تداوم حکومت مسعود شد؛ اگرچه خود سلطان مسعود تأثیر بسیار زیادی در این نفاق و نفرت داشت.

بی‌اعتمادی‌ها و ناامنی درون دربار بعد از به سلطنت رسیدن مسعود همچنان ادامه داشت؛ برای نمونه، می‌توان از بدبینی مسعود بر عمویش گفت که بر او جاسوسی نهاده بود: «و در نهان حاجبش را، طغرل، که وی را عزیزتر از فرزندان داشتی بفریفتند به فرمان سلطان، و تعبیه‌ها کردند تا بر وی مَشرف با شد و هرچه رود می‌بازنماید تا ثمرات این خدمت بیابد به پایگاهی بزرگ که یابد. و این تُرک ابله این چُرَبک بخورد و ندانست که کفران نعمت شوم باشد، و قاصدان از قُصدار بر کار کرد و می‌فرستاد سوی بلخ و غشو سمین می‌بازنمود عبدوس را پنهان، و آن را به سلطان می‌رسانیدند» (همان: ۲۵۷).

حس ناامنی و تهدید حکومت از سوی نزدیکان مسعود و همچنین سودای انتقام از کسانی که از محمد بیشتر حمایت کرده بودند، مسعود را به چنین کارها وامی‌داشت. وی علاوه بر خاندانش از درباریان حکومتی و لشکری نیز بیمناک بود. «او در طی پادشاهی خود مشرف خاصی را مأمور مراقبت پنهانی از غلامان شاهی کرده بود. این مرد در محله زندگی غلامان سرایی پرسه می‌زد و از آنانی که برایشان آذوقه و مایحتاج دیگر می‌آوردند شایعه و خبر گرد می‌آورد و به سلطان گزارش می‌کرد» (باسورث، ۲۵۳۶: ۹۲). مسعود به کمک آن‌ها از تهدیدات احتمالی اطرافیان آگاه می‌شد و به‌زعم خود حکومتش را بیشتر ایمن می‌ساخت. «پادشاهان غزنوی گاهی غلامان زیباروی خود را به امرای لشکر می‌بخشیدند تا جاسوسی آن‌ها را بکنند و این امر در آن روزگار به رسمی معهود بدل شده بود. این غلامان که به محرمانه‌ترین مجالس خداوندان و از جمله به خوابگاه آن‌ها راه داشتند، ابزار بسیار مناسبی برای به دام انداختن و از میان برداشتن حریفان و رقیبان سیاسی بودند. علاوه بر این، پادشاهان غزنوی گاهی از غلامان خود امرا و سپاه سالاران هم برای جاسوسی بهره می‌گرفتند» (دهقانی، ۱۳۹۷: ۷۸). «کمال مطلوب پادشاهان غزنوی بود که شاخک‌های حسی نظام اشراف، آنان را از احوال هر صاحب‌منصب و فرمانده عالی شأنی باخبر سازد... گرچه احتمال اغوا شدن این مردان خیلی کمتر از سربازان کم‌خرد ترک بود» (باسورث، ۲۵۳۶: ۹۲-۹۳).

آنچه مورد توجه است استفاده از جاسوسان برای براندازی بزرگانی است که دیگر مورد اعتماد سلطان غزنوی نبودند؛ برای نمونه، از میان برداشتن دو سالار لشکر که بسیار کارآمد بودند: «امیر عبدوس را فراکرد تا کدخدایان ایشان را بفریفت و در نهان به مجلس امیر آورد و امیر ایشان را بناوخت و امید داد و با ایشان بنهاد که آنفاس خداوندان خود را می‌شمرند و هرچه رود با عبدوس می‌گویند تا وی بازمی‌نماید و آن دو حامل ذکر کم‌مایه فریفته شدند بدان نواختی که یافتند و هرگز به خواب ندیده بودند و ندانستند که چون خداوندان ایشان برافتادند... آن‌ها نیز کمتر از خاک باشند (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۳۰).

احساس تهدید برای ادامه حکومت، امری بود که با مرور زمان در مسعود بیشتر رخنه می‌کرد. «او در اواخر پادشاهی‌اش به وزیر خود احمد بن عبدالصمد بدگمان گردید؛ از این رو هنگامی که وزیر با لشکری به سوی بلخ و طخارستان و ختل حرکت کرد، مسعود سالاری محتشم را در نهان موکل او کرد» (باسورث، ۲۵۳۶: ۹۰). «در زمان حاکمیت سلطان مسعود غزنوی، جو بدبینی و بی‌اعتمادی در لایه‌های مختلف جامعه و دربار به قدری گسترش داشت که تمام تلاش افراد، معطوف به رفع این بدبینی‌ها و بی‌اعتمادی‌ها و جلب اطمینان صاحبان قدرت می‌شد» (حجازی، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۰).

در اواخر حکومت مسعود، حتی گاه در پی اشتباهات بی‌شمار او، زیردستانش از طریق معما و ملطفه اخبار را به یکدیگر می‌رساندند و رای‌زنی می‌کردند. این امر نشان از تزلزل و تضعیف حکومت مسعود دارد؛ برای نمونه، زمانی که دیگر مسعود دل از حکومت کنده بود گفت ولایت بلخ و تخارستان به بوری‌تگین باید داد که او با لشکر و حشم ماوراءالنهر بیاید و با ترکمانان جنگ کند. در این باب ابوالفضل بیهقی نامه‌ای پنهانی به وزیر می‌فرستد و اطلاع می‌دهد: «معما نیشتم به خواجه و احوال بازنمودم و رکابداری را گسیل کرده آمد و به خواجه رسید. خواجه رکابدار را و منشور و نامه را نگاه داشت که دانست که ناصواب است. و جواب نیشست سوی من به آسکدار» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۶۲۸). همچنین در ماجرای رفتن مسعود به هند و درواقع فرار وی از جنگ با ترکمانان، بیهقی باز هم نامه‌ای سرّی به وزیر می‌نویسد و می‌گوید: «من به معمای مصرح بازنمودم که "این خداوند را کاری نافتاده بشکوهیده‌است و تا لاهور عنان باز نخواهد کشید. و نامه‌ها پوشیده رفت آنجا تا کار بسازند. و می‌نماید که به لاهور هم باز نه‌ایستد و ... این اولیا و حشم که اینجانند دست و پای از کار شده‌است و متحیر مانده‌اند و امید همگان به خواجه بزرگ است ... تا این تدبیر خطا را به زودی دریابد"» (همان: ۶۳۰) و این گونه با کمک منهبان و نامه‌های پنهانی از سلطان مسعود، سعی می‌کند از وزیر بخواهد که امیر را از این کار منصرف سازد.

۳-۱-۴. عدل و انصاف

در بیشتر موارد ذکر شده در تاریخ بیهقی، جاسوسی افراد و نتیجه این جاسوسی‌ها، عملی غیرمنصفانه است که فقط برای تأمین منافع اشخاص خاص، به‌ویژه سلطان، انجام می‌شود. در این نوع جاسوسی داخلی، جایی برای مصالح رعایا و رعایت عدل و انصاف وجود ندارد. فقط شخص سلطان و جان و جایگاه اوست که جاسوسان باید حافظ آن باشند. گرچه یکی از پایه‌های حکومت‌ها، رعایت عدل و انصاف و حفظ جان و مال رعیت است، در عمل کارکرد جاسوسان، تأمین امنیت سلطان و حکومت اوست. حتی اگر زمانی از جاسوسی پیامی در باب شورش و ناآرامی در شهری به گوش برسد، اولویت سلطان برای برخورد با آن، تأمین امنیت حکومتش است، نه امنیت و صلح برای رعایا.

بیهقی خود به سبب داشتن شغل حساس دبیری در حکومت غزنویان و آشنایی به رموز حکومت‌داری و سیاست، درباره امور جاسوسی و خبررسانی در دستگاه غزنویان اظهار نظری نمی‌کند و فقط به شرح بی‌طرفانه آن‌ها می‌پردازد، اما این موضوع زمانی که از جاسوسی نزدیکان و غلامان یک بزرگ‌زاده سخن می‌گوید، فرق می‌کند. او افراد جاسوسی را که به طور پنهانی جاسوسی نزدیکان و سروران خودشان را می‌کردند، انسان‌های نالایق و قدرناشناسی می‌داند که به سبب جاسوسی خداوندگارشان، خود نیز سرنوشت خوبی در انتظارشان نبوده و بیهقی این را حق این گونه افراد می‌داند: «سعید صراف، کدخدای غازی، به آسمان شد، و لکل قوم یوم. و الحق نه نازیبا بود در کار، اما یک چیز خطا کرد که او را بفریفتند تا بر خداوندش مشرف باشد و فریفته شد به خلعتی و ساخت زر که یافت. این مشرفی بکرد و خداوندش در دلو شد و او نیز. و چاکرپیشه را پیرایه بزرگ‌تر، راستی است. و از پس برافتادن سپاه سالار غازی، سعید در آسیای روزگار بگشت و خاست و افتاد و بر شغل بود و نبود» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۸۹). می‌بینیم که در اینجا بیهقی با تقبیح غیرمستقیم عمل جاسوسان، رفتار سلطان را هم تقبیح می‌کند.

۲-۴. کارکرد امنیتی برون‌مرزی

۱-۲-۴. حفظ قلمرو حکومت از توطئه و حملات خارجی

استفاده از جاسوسان و منهبان، فقط درون‌دربار و بین افراد نبوده‌است. نفوذ جاسوسان بین دشمنان حکومت غزنوی و رساندن اخبار دشمن در زمان خصومت یا جنگ، از عوامل مهم و کلیدی در تصمیم‌گیری‌های سلطان برای چگونگی برخورد با دشمنان بوده‌است. این امر در تأمین امنیت و قدرت شاه و سرزمین و حاکمیت مطلق سلطان بر کشور، بسیار تأثیرگذار بوده‌است. «در دوره نخست عصر غزنوی، سلاطین این دودمان سخت مشتاق مطلع شدن از توطئه‌های دشمنانشان، قراخیان، و نقل و انتقالات افواج ترکمن در ماوراءالنهر و خوارزم بودند؛ از این رو جاسوسانی استخدام می‌شدند

که مأمور دربارها و لشکرگاه‌های این افواج می‌گردیدند. گاهگاهی به چیزی شبیه جنگ روانی نیز دست می‌زدند. سلطان ابراهیم بن مسعود با سلجوقیان بزرگ درگیر بود. او گماشته خود، مهتر رشید، را مأمور ساخت تا در اردوگاه ملک‌شاه روحیه بی‌اعتمادی و خیانت به وجود آورد. مهتر رشید به امرا و دیگر صاحب‌منصبان سلجوقی وعده داد چنانچه آنان به خدایگان خود خیانت کنند، پاداش کلانی دریافت خواهند کرد. آن‌گاه به امید آنکه اعتماد سلطان از لشکریانش سلب گردد، اسنادی از این مکاتبات را که دال بر خیانت امرای سلجوقی بود، در کیسه‌ای جا دادند و در لشکرگاه سلجوقی ماهرانه در نزدیک سرپرده ملک‌شاه انداختند» (باسورث، ۲۵۳۶: ۹۳).

این دست اقدامات برای تضعیف روحیه دشمن و ایجاد بی‌اعتمادی، گاهی به دست جاسوسان انجام می‌گرفت. فرستادن جاسوسان و مشرفان همراه با سالاران لشکری و امیران که از طرف سلطان برای اداره شهرها و سرزمین‌های دیگر می‌رفتند نیز بسیار رایج و ضروری بود. زمانی که در هندوستان مشکلی پیش آمد و قرار بر این شد که سالاری به آنجا فرستاده شود، خواجه به احمد ینالتگین که قرار بود به هندوستان فرستاده شود گفت: «نیک احتیاط باید کرد که تا میان لشکر لاهور آمیختگی نشود و شراب خوردن و چوگان زدن نباشد و بر ایشان جاسوسان و مشرفان داری که این از مهمات است که البته تأخیر بر ندارد» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۷۵). این موضوع یکی از ضروریاتی بود که به فرستادگان توصیه می‌شد تا با اخبار صحیح بتوانند امنیت را برقرار سازند.

۴-۲-۲. شناسایی و ارزیابی توانایی دشمن

رساندن اخبار جنگ و حرکت و تعداد دشمنان نیز بسیار مهم بود «ملطفه نایب برید هرات و بادغیس و غرستان رسید که داود ترکمان با چهار هزار سوار ساخته از راه رباط رزن و غور و سیاه‌کوه قصد غزنین کرد» (همان: ۴۷۶). در زمان جنگ ترکمانان و سلطان مسعود، در بسیاری از نوشته‌های تاریخ بیهقی به این نکته برمی‌خوریم که جاسوسان و منهبان بسیاری در میان لشکریان و امیران ترکمان هستند که اخبار سری و اطلاعات جنگی و تصمیماتشان را به سلطان گزارش می‌کنند و این خود از توانایی جاسوسان دوران غزنوی در پنهان نگهداشتن خویش و زیرکی سلطان مسعود در جاسوس‌گذاری خبر می‌دهد: «قاصدان و جاسوسان رسیدند که طغرل از نیشابور به سرخس رسید و داود خود آنجا بود و بیغو از مرو آنجا آمد. و سواری بیست هزار می‌گویند هستند. و تدبیر بر آن جمله کردند که به جنگ پیش آیند تا خود چه پیدا آید. و جنگ به طلخاب و دبه بازرگان خواهند کرد» (همان: ۵۳۵). در جای دیگر می‌گوید: «شب را جاسوسان و قاصدان رسیدند و ملطفه‌های منهبان آوردند و نبشته بودند که «این قوم به تدبیر بنشستند و گفتند صواب نیست پیش مصاف این پادشاه رفتن؛ رسم خویش نگاه داریم. و ما را به بنه و ثقل دل مشغول نه. چنین نیرویی به ما بازرسید بمی‌پراکنیم تا ضجر شود و اگر خواهد و اگر نه، باز گردد. و دی رفت و تموز درآمده است و ما مردمانی بیابانی‌ایم و سختی کش؛ بر گرما و سرما صبر توانیم کرد و وی و لشکر نتوانند کرد، و چند توانند بود در این رنج؟! بازگردند» (همان: ۵۴۲) و اطلاعات بسیاری از جلسات جنگی آن‌ها به سلطان رساندند.

در تعقیب دشمنان به سوی باورد نیز سلطان مسعود کاهلی کرد و به خبر دروغ مولازاده‌ای که دستگیر کرده بودند، دست از تعقیب کشید، اما بعد جاسوسان رسیدند و گفتند «ترکمانان به دست و پای بمرده بودند و دست‌ها از جان شسته و بنه بدیشان سخت نزدیک. اگر آنجا رسیدی، مرادی بزرگ برآمدی و چون نرسیدند بنه‌ها را به تعجیل براندند تا سوی نسا روند؛ که ربعی و فزعی بزرگ بر ایشان راه یافته است» (همان: ۵۷۰). در میانه جنگ، نقش منهبان در رساندن بموقع اخبار دشمن بسیار زیاد بود. همچنین تشخیص اخبار غلط از در ست نیز امر مهمی در پیروزی تلقی می‌شد. گرچه مسعود در زمینه جاسوسی بسیار تبحر داشت، در مواردی با تشخیص نادرست اخبار غلط از درست، تصمیمات اشتباه گرفت. برخی ملطفه‌ها نشان از اشتباهات مسعود در رهبری جنگ و پیروزی دشمنان دارد که البته مسعود آن‌ها را عیان نمی‌کند؛ این پنهان‌کاری گاهی به دلیل از دست رفتن روحیه لشکر از دانستن اخبار بد بود: «منزل به منزل امیر به تعجیل می‌رفت. سه پیک در رسید از منهبان ما که بر خصمان بودند با ملطفه‌ها در یک وقت. بوسه‌ل آن را نزدیک امیر برد و امیر بخواند و

گفت این ملطفه‌ها پوشیده دارند چنان که کس بر این واقف نگردد. گفت چنین کنم و بیاورد و مرا داد. و من بخواندم و مَهر کردم و به دیوانبان سپردم، نه شسته بودند که "سخت نوادر رفت این دفعت، که با این قوم، دل و هوش نبود و بنه را شانزده منزل برده بودند و گریز را ساخته، و هر روز هر سواری که داشتندی به روی لشکر سلطان فرستادندی، منتظر آنکه هم‌اکنون مردم ایشان برگردانند و بر ایشان زنند و برونند، و خود حال چنین افتاد که غلامان سرایی چنان بی‌فرمانی کردند تا حالی بدین صعبی پیش آمد... راست بدان وقت، سواران آنجا رسیدند و مراد حاصل شد و لشکر سلطان برگشت... طغرل بر تخت نشست و همه اعیان بیامدند و به امیری خراسان بر وی سلام کردند... و نامه‌ها نه شتند به خانان ترکستان و پسران علی تگین و عین‌الدوله و همه اعیان ترکستان به خبر فتح" (همان: ۵۹۲-۵۹۳). این ملطفه نشان از اشتباه مسعود در تعقیب نکردن دشمن و فرار آنان دارد.

به‌منظور تداوم حکومت و کسب پیروزی‌های بیشتر، نقش جاسوسان و رساندن اخبار درست و دقیق به سلطان در زمان جنگ بسیار مهم و حیاتی بود؛ برای نمونه، هنگام جنگ با ترکمانان، نایب برید هرات، یعنی بوالفتح حاتمی که همراه حاجب سباشی برای تیرد با ترکمانان همراه شده بود، ملطفه‌ای را به دربار فرستاد و حال جنگ و چرایی شکست حاجب را شرح داد تا سلطان را آگاه سازد و از این دست ملطفه‌ها و نامه‌ها برای آگاهی و تصمیم درست و بموقع سلطان بسیار ضروری بود. در این ملطفه حاجب سباشی می‌گوید: «سلطان را خیانت کردند منهبیان، هم به حدیث خصمان که ایشان را پیش وی سبک کردند و من می‌خواستم که به صبر ایشان را بر آن آرم که به ضرورت بگریزند، و هم تلبیس کردند که دل خداوند را بر من گران کردند تا فرمان جزم داد که جنگ مصاف باید کرد. و چون به خصمان رسیدم جریده بودند و کار را ساخته و از بنه دل فارغ کرده. جنگی پیش گرفته آمد که از آن سخت‌تر نباشد» (همان: ۵۱۲).

چون در گذشته سلطان را نسبت به حاجب سباشی سرد کرده بودند و این به دلیل اخبار نادرست و نامه‌های سعید صراف، کدخدای و منهبی لشکر، بود که می‌نوشت «حاجب شراب نخوردی، اکنون به سالی است که در کار آمده‌است و پیوسته می‌خورد و با کنیزکان ترک ماهروی می‌غلطد و خلوت می‌کند و به هر وقتی لشکر را سرگردان می‌دارد؛ جایی که هفت من گندم به درمی باشد، به اشتری هزار باری که زیادتی دارد غله بار کند و لشکر را جایی کشد که منی نان به درمی باشد. و گوید احتیاط می‌کنم؛ و غله به لشکر فروشد و مالی عظیم بدو رسد چنان که مال لشکر بدین بهانه سوی او شود» (همان: ۵۰۴)؛ البته این اخبار، نادرست بود. زمانی که سلطان مسعود براساس این اخبار نادرست منهبیان، فرمان حمله به ترکمانان را برای سالارش یعنی حاجب صادر کرد، او فرمان برد، اما به‌منظور تیرت خود از اتهاماتی که می‌دانست برخی جاسوسان به سلطان رسانده‌اند، توضیحاتی برای سلطان فرستاد و او را از چگونگی عملکردشان آگاه ساخت. پس از خواندن این نامه‌ها، امیر به بونصر گفت: «ما شتاب کردیم. ندانیم که کار حاجب و لشکر با این مخالفان چون شود» (همان: ۵۱۰). شتاب در دستور حمله براساس اخبار دروغین جاسوسان، باعث شکست دوباره از ترکمانان و از دست رفتن یک سپهسالار کارآزموده شد.

در واقع همان قدر که اطلاعات جاسوسان به حفظ حکومت و تأمین امنیت شاه و دربار کمک‌کننده است، همان قدر نیز اخبار نادرست جاسوسان می‌تواند بر تصمیمات اشتباه شاه تأثیر بگذارد و باعث تزلزل حاکمیت و بروز ناامنی شود. در جنگ با سلجوقیان در بیابان سرخس نیز یکی از علل هزیمت غزنویان را می‌توان جاسوسان و دروغ‌های آنان دانست؛ آن‌چنان که بیهقی می‌گوید: «جاسوسان ما به روزگار گذشته در این باب بسیار دروغ گفته بودند و زر ستده، و این روز پیدا آمد که همه زرق بود» (همان: ۵۳۷). اعتماد بی‌اندازه به اخبار منهبیان و جاسوسان، خیال سلطان مسعود را درباره دشمنانش راحت کرده بود و می‌پنداشت آنان فقط مشتی بیابانگرد هستند که با دیدن خیل عظیم لشکر غزنویان و علم پادشاهی، می‌ترسند و فرار می‌کنند.

۴-۲-۳. شناخت جاسوسان دشمن و جلوگیری از نفوذ آنان برای حفظ امنیت

باید در نظر داشت جاسوسی امری دوجانبه است؛ یعنی طرف مقابل هم بیکار نمی‌ماند و جاسوسی می‌کند؛ بنابراین همیشه باید هو شیاری بود. یکی از نمونه‌های جاسوس دشمن که با هو شیاری مأموران غزنوی دستگیر شد، پیک نامه بغراخان به

ترکمانان بود. برادر خان ترکستان که با ترکمانان همراه شده بود تا حکومت غزنویان را براندازند، مخفیانه با آنان نامه‌نگاری می‌کرد. مأموران غزنوی توانستند جاسوس سی را که این نامه‌ها را پنهانی برای ترکمانان می‌برد، دستگیر کنند. «پس کفشگری را به گذر آموی بگرفتند متهم‌گونه، و مطالبت کردند. مقرر آمد که جاسوس بغراخان است و نزدیک ترکمانان می‌رود و نامه‌ها دارد سوی ایشان و جایی پنهان کرده‌است. او را به درگاه فرستادند و استاد، بونصر، با وی خالی کرد و احوال تفحص کرد. او معترف شد و آلت کفشدوزان از توبره بیرون کرد. و میان چوب‌ها تهی کرده بودند و مطلقه‌های خرد آنجا نهاده. پس به تراشه چوب آن را استوار کرده و رنگ چوب‌گون کرده تا به جای نیارند. و گفت این بغراخان پیش خویش کرده‌است» (همان: ۴۹۷).

رسم جاسوسی در حکومت غزنوی بسیار گسترده بود و امیران غزنوی، به‌خصوص سلطان مسعود، توانایی زیادی در این کار داشتند؛ همچنان که بیهقی می‌گوید: «مردی منهی را پوشیده فرستادند که بر دست این قاصدان قلیل و کثیر هرچه رود باز نماید. و امیر مسعود در این باب آیتی بود، بیارم چند جای، آنچه او فرمود در چنین کارها» (همان: ۲۹۷). در جای دیگری نیز می‌گوید: «استاد منهی مستور با وی نامزد کرد چنان که دمام قاصدان آن‌ها می‌رسیدند و مزد ایشان می‌دادند تا کار فروماند و چیزی پوشیده نشود؛ چه جریده‌ای داشتی که در این مهمات نبسته بودی. و امیر مسعود در این باب آیتی بود و او را در این باب بسیار دقیق است» (همان: ۳۴۲).

نتیجه

در حکومت‌های گذشته، منظور از امنیت، بیشتر امنیت شخص پادشاه و امنیت حاکمیت بود. در گستره جغرافیایی وسیع و متنوع حکومت غزنویان نیز با توجه به اشارات بی‌شماری که ابوالفضل بیهقی در طی کتابش به نامه‌ها و مطلقه‌های پنهانی و همین‌طور به عاملان و جاسوسان می‌کند، می‌توان به نقش و اهمیت آنها و اخبارشان در تثبیت و تداوم حکومت غزنوی و کارکرد امنیتی آن‌ها پی برد. حس ناامنی و بی‌اعتمادی در تمام لایه‌های دربار غزنویان و حکومت، سبب ریشه دواندن جاسوسان در همه سطوح حکومتی بود. کسب اطلاعات کافی و اخبار مخفی و رساندن نامه‌های سری به منظور تأمین امنیت سلطان و حکومتش، از وظایف عمده دستگاه جاسوسی و آنها بود.

با توجه به یافته‌های تحقیق پیش رو، گستردگی جاسوسی و آنها در نظام حکومت غزنویان — چه داخل و چه خارج از مرز؛ چه در مقیاس کوچک و چه در مقیاس وسیع که جاسوسی یک شخص یا تعدادی بی‌شمار باشد — تماماً منوط به میزان آموزش جاسوس‌ها و کارآمدگی آنان و میزان اطمینان به اخبار آن‌هاست. همچنین هوشیاری در گرفتن جاسوسان طرف مقابل نیز برای حفظ امنیت و افزایش قدرت و برتری بر دشمن بسیار لازم است. در تاریخ بیهقی، مسعود غزنوی سرآمد جاسوس‌گذاران دانسته شده‌است. وی حتی از دوران ولیعهدی خود، عاملان و جاسوسان بسیار وفاداری داشت که اخبار پنهانی پدرش و دیگر درباریان را به او می‌رساندند. این حس بی‌اعتمادی و ناامنی، دوجانبه بود. مهم‌ترین دلایل استفاده سلطان مسعود از جاسوسان و منہیان عبارت است از:

- بدبینی مسعود به پدر و امنیت جانی نداشتن که از سوی پدر او را تهدید می‌کرد؛
- دودستگی در دستگاه حکومت غزنوی بین محمودیان و مسعودیان که خود عامل بی‌اعتمادی و گماشتن جاسوس بر یکدیگر بود. همچنین توطئه‌هایی که جایگاه ولیعهدی مسعود را از طرف برادر و پدر تهدید می‌کرد؛
- بی‌اعتمادی به اکثر زبردستان که اگرچه در کار سیاست خبره بودند، بیشتر آن‌ها از زمان پدر در قدرت دست داشتند و جزو محمودیان محسوب می‌شدند.

به‌طور کلی نقش و کارکرد امنیتی جاسوسان و منہیان برای تشکیل حکومت مسعود و تثبیت آن، اهمیت زیادی دارد. شاید دلیل اصلی فراز و فرود حکومت غزنویان را نتوان به دستگاه جاسوسی آن متکی دانست، اما این دستگاه پیچیده و بزرگ، در تثبیت حکومت، به‌ویژه حکومت مسعود، و حتی در شکست او از سلجوقیان و فرود حکومت غزنویان، بی‌تأثیر نبود.

منابع

- نهج البلاغه (۱۳۸۰)، ترجمه سیدجعفر شهیدی، چاپ ۲۱، تهران، علمی و فرهنگی.
- ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن علی بن ابی‌الکرم الشیبانی (۱۳۸۵ قمری/۱۹۶۵ میلادی)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی بن محمد بن علی (۱۳۵۹ قمری)، *المنتظم فی تواریخ الملوک والامم*، جلد ۷، حیدرآباد.
- ابن طقطقی، محمد بن طباطبا (۱۳۶۷)، *تاریخ فخری در آداب ملکداری و دولت‌های اسلامی*، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، علمی و فرهنگی.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۲۵۳۶)، *تاریخ غزنویان*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- بدیعی از ندهی، مرجان (۱۳۹۳)، «تأثیر گذاری موقعیت ژئوپلیتیکی خراسان جنوبی بر امنیت محلی آن»، *دانش انتظامی خراسان جنوبی*، سال ۳، شماره ۳ (پیاپی ۱۰)، صفحات ۳۹-۵۳.
- بدیعی از ندهی، مرجان؛ افضل، رسول؛ معینی علمداری، جهانگیر؛ گل‌فشان، عاطفه (۱۴۰۱)، «دلایل بروز جنگ در راه خدا در قلمرو جغرافیایی حکومت غزنویان براساس تاریخ بیهقی»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، دوره ۱۲، شماره ۲، صفحات ۱۶۹-۱۹۱.
- برژینسکی، زیگنیو (۱۳۶۹)، *در جستجوی امنیت ملی*، ترجمه ابراهیم خلیلی، تهران، سفیر.
- بلیس، جان (۱۳۷۸)، *امنیت بین‌المللی در عصر پس از جنگ سرد*، ترجمه حسین محمدی، تهران، دوره عالی جنگ سپاه.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۸۳)، *تاریخ بیهقی*، به تصحیح دکتر علی‌اکبر فیاض، به اهتمام دکتر محمدجعفر یاحقی، چاپ ۵، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- تنوی، ملاحمد و آصف‌خان قزوینی (۱۳۸۲)، *تاریخ آلفی*، جلد ۳، چاپ اول، به تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران، علمی و فرهنگی.
- ثواب، جهانبخش (۱۳۹۵)، «نظام خبر سانی و جاسوسی و نقش آن در تاریخ میانه ایران»، *تاریخ ایران*، شماره ۱۹ (پیاپی ۷/۵)، صفحات ۱-۲۶.
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۰)، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، چاپ ۳، مشهد، پاپلی.
- حجازی، بهجت‌السادات (۱۳۸۷)، «روانشناسی شخصیت در تاریخ بیهقی»، *کاوش‌نامه*، سال ۹، شماره ۱۶، صفحات ۳۹-۹.
- خواججه نظام‌الملک طوسی، ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق طوسی (۱۳۸۰)، *سیاست‌نامه*، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، اساطیر.
- دهقانی، محمد (۱۳۹۷)، *حدیث خداوندی و بندگی؛ تحلیل تاریخ بیهقی از دیدگاه ادبی، اجتماعی و روان‌شناختی*، چاپ ۳، تهران، نی.
- ذاکری خمی، علی‌اکبر (۱۳۹۶)، «سیره اشراف اطلاعاتی امیرالمؤمنین (ع) در کشف توطئه‌ها»، *سیاست متعالیه*، سال ۵، شماره ۱۸، صفحات ۲۷-۴۸.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی (۱۳۶۳)، *مجمع‌النساب*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران، امیرکبیر.
- شولسکی، ابرام (۱۳۹۴)، *نبرد بی‌صدا؛ درک دنیای اطلاعات*، ترجمه معاونت پژوهشی دانشکده اطلاعات، چاپ ۷، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشکده اطلاعات.
- عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار (۱۳۸۳)، *قابوس‌نامه*، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران، علمی و فرهنگی.
- عتبی، محمدبن عبدالجبار، ترجمه تاریخ‌یمینی به انضمام خاتمه یمینی یا حوادث ایام (در سال ۶۰۳ هجری قمری)، (۱۳۸۲) مترجم ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی، به تصحیح جعفر شعار، چاپ ۴، تهران، علمی و فرهنگی.
- فروزانی، سیدابوالقاسم (۱۳۹۹)، *غزنویان؛ از پیدایش تا فروپاشی*، تهران، سمت.
- قدسی، زهرا (۱۳۹۲)، «مبانی فقهی جاسوسی»، *مبانی فقهی حقوق اسلامی*، سال ۶، شماره ۱۱، صفحات ۶۷-۸۳.
- کاظمی اطهر، ذبیح‌الله (۱۳۸۸)، «جاسوسی و خفیه‌نگاری در تاریخ بیهقی»، *مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، دوره ۲۳، شماره ۱، صفحات ۷-۱۰.
- گذشتی، محمدعلی؛ خدادادی، محمد (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل فکری — فرهنگی امهات متون نثر فارسی (۴-۸ ه.ق.)»، *سیک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، سال ۱۲، شماره ۱، صفحات ۱۸۱-۲۰۰.
- لشجوده، رحمان (۱۳۸۸)، *جاسوسی علیه امنیت داخلی ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور واحد کرج.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱)، *جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی*، تهران، سمت.

مرادی، اسکندر؛ افضلی، رسول (۱۳۹۲)، *اندیشه‌های جدید در ژئوپلیتیک: پست‌مدرنیسم، پسااستخارگرایی و گفتمان*، تهران، زیتون سبز.
موسوی بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۸۵)، *مجموعه مقالات فقهی و حقوقی، فلسفی، اجتماعی، جرم سیاسی در حقوق کیفری اسلام*، چاپ ۱، جلد ۶، تهران، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
واقدی مغاری، محمدبن عمر (۱۳۶۱)، *تاریخ جنگ‌های پیامبر*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، جلد ۱، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Al-Athir, Abu Al-hasan Ali bin Abi Al-Karam Al-Shaybani (1385 AH) *Al-Kamel fi Al-Tarikh*, Beirut. [in Persian]
- Al-Juzi, Abul Faraj, (1359 AH) *Al-Muntazam fi Tarikh al-Unheem va al-Muluk*, volumes of 7-8, Heydar abad. [in Persian]
- Badie Aznadahi, Marjan (2013) The influence of the geopolitical position of South Khorasan on its lical spirituality, *Journal of Southern Khorasan Disciplinary Knowledge*, third year, number 3, (10 in a row, autumn), p 39-53 [in Persian]
- Badie Aznadahi Marjan & Rasool Afzali & Jahangir Moini Alamdari & Atefe Golfeshan (2023) The reasons for the occurrence of war in the way of God in the geographical territory of the ghaznavid government based on the history of bayhaqi, *Journal of Iranian Studies*, Volume 12, Number 2, p 169-191. [in Persian]
- Basworth, Edmond Clifford (1977) *The Ghaznavides*, Traslated by: Anoushe Hassan, Publisher: Amirkabir, Tehran. [in Persian]
- Bayhaqi, Abu-l Fazl Mohammad b. Hosein (2003) *Tarix-e Bayhaqi*, Edited by: Ali Akbar Fayyaz, Revised by: Mohammad Jafar Yahaghi, Ferdowsi University of Mashhad Press, Publication No. 55. [in Persian]
- Bayliss, John (1999) *International Security in the post- Cold War era*, Translator: Hossein Mohammadi- Najm, Publisher: Faculty of Command and Headquarters of IRGC, Vice-Chancellor of Research. [in Persian]
- Brzezinski Zbigniew (1990) *In Search of National Security*, Translator: Ebrahim Khalili Najafabadi, Publisher: Ambassador, Tehran. [in Persian]
- Dehghani, Mohammad (2015) *Hadith of God and Servitude*, Analysis of Beyhaghi from the Literaty, social and psychological point of view (along with the description and explanation of the most important parts of the text), Nashreney, Tehran. [in Persian]
- Forouzani, Seyed Aboulghasem (2019) *The Ghaznavid's Rise & Fall*, Samt, Tehran. [in Persian]
- Gozashti, Mohammad Ali & Mohammad Khodadadi (2018) Study and intellectual-cultural analysis of Persian prose texts by ommahat (4-8 AH), *Journal of Persian Poetry and Stylology (Bahar Adab)* p 181-200, 12th year. No 1. [in Persian]
- Hafeznia, Mohammad Reza (2011) *Principles and Concepts of Geopolitic*, Publisher: Popeli. [in Persian]
- Hejazi, BehjatoSadat (2017) *Personality Psychology in Bayhaqi history*, Volume 9, Number16, p 9-39. [in Persian]
- Ibn Taktaki, Muhammad ibn Ali ibn TabaTaba (2005) *Tarikh-l Fakhri* (in the manners of property management and Islamic states), translated by Mohammad vahid Golpayegani, Scientific and cultural publishing company, Tehran [in Persian]
- Kazemi Athar, Zabihullah (2008) *Espionage and Scret writing in the history of Beyhaqi*, The growth of Persian Language and Literature education, autumn, No.1, p 7-10. [in Persian]
- Lashjodeh, Rahman (2009) *Espionage against Iran's internal security*, Master's thesis, Payam Noor University, Karaj Unit. [in Persian]
- Mojtahedzadeh, Pirouz (2002) *Political Geography and Geopolitics*, Tehran, Samt. [in Persian]
- Moradi, Eskandar & Rasoul Afzali (2013) *New Thoughts in Geopolitics: Post-Modernism, Post-Structuralism, Discourse*, Publisher: Green olive, Tehran. [in Persian]

- Otbi, Mohammad bin Abdul Jabbar (2003) The translation of Tarikh Yamini; The end of Yamini, or, the events of the days (in the 603 AH), translated by: Naseh bin Zafar Jarfadghani, corrected by: Jafar Shaar, Scientific and cultural publishing company, Tehran *[in Persian]*
- Qudsi, Zahra (2013) Jurisprudential Foundations of Espionage, Jurisprudential foundations of Islamic Law, Sixth year, spring and summer, number 1(consecutive 11) *[in Persian]*
- Savagheb, Jahanbakhsh (2016) Intelligence Service and Its Role in Iranian Medieval History, Iran History: No.19 (77/5). Winter- Spring, p 1-26. *[in Persian]*
- Serantul-Ma'ali Kikavus bin Iskandar bin Qaboos bin Washamgir bin Ziyar (2004) Qaboos nameh, edited and corrected by: Gholamhossein Yousefi, Scientific and cultural publications *[in Persian]*
- Shabankarei, Mohammad Bin Ali (1984) Editor: Mirhashem Muhaddith, Publisher: Amirkabir, Tehran. *[in Persian]*
- Shulsky Abram (2014) The Silent Battle: Understanding the World of Information, Translator: Vice-Chancellor of Knowledge and Science Production Publisher: Faculty of Information Printing and Publishing Institute, 7th edition, Tehran. *[in Persian]*
- Tatvi, Qazi Ahmad – Asif Khan Qazvini (2003) Alfie History 3 (8 volumes), Transiated by Gholamreza Tabatabai Majd, Publishers: Scientific and cultural, Tehran. *[in Persian]*
- Tusi, Khwaja nizam al-molk (2001) Siasat-nameh, Editor: Abbas Iqbai Ashtiani, Publisher: Asatir *[in Persian]*
- Zakeri khomi, Ali Akbar (۲۰۱۷) The history of intelligence elites of Amirul momineen (AS) in discovering conspiracies, Al-Taaliyah Policy Quarterly, 5th year, No.18, p 27-48. *[in Persian]*

پایگاه اطلاع رسانی
موسسه تخصصی
فصل از چاپ دکتر ویدکی